

MUHAMMED REŞİD RIZÂ HAYATI, ESERLERİ, KİŞİLİĞİ, TECDİD VE İSLÂH ANLAYIŞI*
MUHAMMAD RASHID RIDA HIS LIFE, WORKS, PERSONALITY AND UNDERSTANDING OF TAJDID
AND ISLAH

Mustafa AYDIN*

Öz

Geçmişten günümüze baktığımızda Müslümanların sıkıntıya düştükleri dönemlerde çözüm arayışına girilen bazı şahsiyetler; Mihne sürecinde Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), Haçlı seferleri ve Moğol istilası döneminde İbn Teymiyye (v. 728/1328) ve İbnü'l-Kayyim (v. 751/1353) gibi, mücadeleleriyle hep ön plana çıkmıştır. XIX. yy.'ın sonlarında Osmanlı'nın güç kaybetmesiyle birlikte Batı'nın siyasi, askeri, ekonomik vb. her alanda gözle görülür yükselişi sonrası Müslümanlar, içinde buldukları durumdan kurtulmanın çaresini aramaya başlamışlardır. Bu dönemde sorunlara çözüm arayanlar arasında ilk sıralarda yer alacak olanlardan birisi de hiç şüphesiz Muhammed Reşid Rızâ'dır. Reşid Rızâ, otuz altı yıl boyunca düzenli olarak çıkardığı *Menâr Dergisi* ve bu dergide yazmış olduğu makalelerle hemen her konuda görüş beyan etmesiyle dikkat çekmiş çok yönlü bir İslâm âlimidir. Dünyanın çeşitli bölgelerinden kendisine sorular yöneltilip fetva istenmesi, o dönem İslâm dünyasında ne derece önemli biri olduğunu göstermesi açısından da dikkat çekicidir. Çözüm arayışlarında ortaya koyduğu farklı yaklaşımları, gerek kendi dönemi ve gerekse sonraki dönemlere etki etmiş olan Reşid Rızâ, mücadeleci kimliğiyle ön plana çıkan, kitaplarını bastırabilmek için maddi imkânlarının yetersizliğinden evini bile rehlin vermekten kaçınmayan fedakar bir kişiliğe sahiptir. Reşid Rızâ'nın hayatı, eserleri, İslâm Düşüncesi'nde tecdid ve islâh düşüncesi vb. konular hakkında bilgiler verilmesinin, onun gibi önemli bir düşünce adamının daha iyi bilinmesini sağlayacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Reşid Rızâ, el-Menâr, Tecdid ve İslâh.

Abstract

When we looked at the past day by day, some of the personalities who started to search for solutions during times when Muslims were troubled have always been at the forefront of their struggles. Such as Ahmad b. Hanbal (v. 241/855) during of Mihna and such as Ibn Taymiyya (v. 728/1328) and Ibn al-Qayyim (v. 751/1353) during the Crusades and Mongolian invasion. At the end of the 19th century, the Ottoman Empire lost its political, military, economic and so on after every visible rise in the field Muslims have begun to look for the solution of getting rid of the situation they are in. One of those who would be among the first to seek solutions to problems in this period is undoubtedly Muhammad Rashid Rida. Rashid Rida is a versatile Islamic scholar who has drawn attention. He has published regularly for thirty-six years the al-Manar Journal and the articles he wrote in this magazine express opinions on almost every subject. It is also striking in terms of showing the importance of being asked about the fatwa by asking questions from various regions of the world, and at the same time being in the Islamic world. Rashid Rida, who has influenced the different approaches he has set out in his search for solutions, both in his own period and in subsequent periods, has a self-sacrificing personality that does not refrain from pledging his house even if his financial means are insufficient to suppress his books. The life and works of Rashid Rida, the ideas of tajdid and islâh in Islamic thought, and so on. we are convinced that giving information about the topics will make it possible for an important thinker like him to be better known.

Keywords: Rashid Rida, al-Manar, Tajdid (Renovation) and Islah (Improvement).

1- Hayatı

Es-Seyyid Muhammed Reşid Rızâ¹ aslen Bağdatlı olup, 18 Ekim 1865 tarihinde Akdeniz kıyısında Lübnan sınırları içinde yer alan Trablusşam'a yaklaşık olarak üç mil uzaklıkta bulunan Kalemun köyünde doğmuştur ve bu köyde yetişmiştir. Annesinin adı Şerife Fatıma Hublus, babasının adı, Seyyid Şeyh Ali Rıza el-Huseynî, el-Hasenî'dir. Nihab isminde bir kız kardeşi bulunmaktadır. Ailesi ilim, irfan ehli, dine hizmet eden, sâlih, "Meşâyih" diye bilinen seçkin kişilerdir. Soyu Hz. Hüseyin vasıtasıyla Ehl-i Bey'te dayanmaktadır. Ailesi Hicaz Bölgesi'nden Irak'a gelip Necef'e yerleşmiş, daha sonra Şam'a göçmüş ve Kalemun'a yerleşmiştir (Reşid Rızâ, *Ezher*, 2007: 148-49; *Menâr*, ts., XXXV, 154; Şekîb Arslan, 1937: 23-24; Şerebâsî, 1970: 102-16; Dernika, 1986: 21; Şevâbike, 1989: 13-14; Burhânî, 2010: 25-26; Karaman, 2012: 147; Yemânî, 2013: 21).

İlk eğitimini köyünde almıştır. Kur'an-ı Kerim okumayı, yazmayı ve dört işlemi burada öğrenmiştir. Daha sonra Sarf, Nahiv, Matematik, Coğrafya, İlmihal, Arapça ve Türkçe derslerinin okutulduğu

* Bu çalışma yazarın "Neo-Selefilik Ekolününün Hadis-Sünnet Anlayışı (Reşid Rızâ Örneği)" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Payas Anadolu İmam-Hatip Lisesi, Müdür Yardımcısı.

¹ Tam adı; es-Seyyid Muhammed b. es-Seyyid Ali Rıza b. Muhammed Şemseddin b. es-Seyyid Muhammed Bahauddin Monla/Molla Ali Halife el-Bağdâdî el-Kalemûnî'dir. Bkz. Şevâbike (1989). 13; Burhânî (2010). 25; Molla ve Kalemûnî için bkz. Yemânî (2013). 21.

Trablusşam'daki Osmanlı Rüşdiye Mektebi'ne kaydolmuştur. Burada tüm dersler Türkçe olarak okutulmaktaydı. Kendisi devlet kademesinde görev almak istemediği için, bu okula sadece bir sene devam etmiştir. Buradan sonra 1883 yılında Hüseyin el-Cisr'in (v. 1327/1909) kuruluşunda yer alıp müdürlüğünü yaptığı el-Medresetü'l-Vataniyyetü'l-İslâmiyye'de okumaya başlar. Burada dersler Arapça, Türkçe ve Fransızca olarak işlenmekte ve Arap Dili ve Edebiyatı, İslâmî İlimler, Mantık, Matematik, Felsefe ve Tabii İlimler okutulmaktadır. Burası bir nevi çok programlı bir okul hüviyetindedir. Zaten hocası Hüseyin el-Cisr de (v. 1327/1909) Amerika ve Avrupa'daki devlet okullarında olduğu gibi dini ve dünyevi (modern) ilimlerin bir arada okunmasıyla ümmetin düzelebileceği fikriyle bu okulu kurmuştur. Reşid Rızâ, 1897 yılında bu okuldan mezun olmuş ve "âlim" unvanıyla hocalık diploması almıştır. Reşid Rızâ ayrıca Ezher'de otuz yıl öğrencilik ve hocalık yapan Şeyh Mahmud Neşşâbe'den (v. 1307/1890) Hadis İlmi ve Şâfiî Fikhi'nü öğrenmiştir. Şeyh Abdülğani er-Rafîî'den (v. 1308/1891) İmam Şevkânî'nin (v. 1250/1834) *Neylu'l-Evtârî*'n'dan az bir bölüm okumuştur. Şeyh Muhammed Kavukcî (v. 1305/1888) ile rivâyet-dirâyet, cerh ve ta'dil gibi Hadis İlimleri'ni ikmal etmiştir. Muhammed el-Huseynî ile Muhammed Kâmil er-Rafîî'nin münakaşalı usûl ve mantık derslerine katılmıştır. Şa'ranî'nin (v. 973/1565) *el-Yevâkît ve'l-Cevâhîr, et-Tabakât* ve *el-Mîzân* isimli eserlerini de okumuştur (Reşid Rızâ, *Ezher*, 2007: 155-59; Adevi, ts., 30; Şekîb Arslan, 1937: 31-37; Şerebâsî, 1970: 120-22; Dernika, 1986: 21-25; Şevâbike, 1989: 15-18; Burhânî, 2010: 26-33; Karaman, 2012: 148; Öztürk, 2014: 276).

İbadete ve zühd hayatına düşkün bir aile ortamında yetişen Reşid Rızâ fitratı gereği kendisi de aynı şekilde yaşamayı seviyordu. Annesi onun için; "Onu uyurken görmedim. Bizden sonra yatıp, bizden önce kalkardı" demiştir. Reşid Rızâ, deniz kenarındaki ailesine ait mescidin özel odasında vaktinin çoğunu ibadetle ve hocası Hüseyin el-Cisr'in ve diğer âlimlerin ilmi kitaplarını okuyarak geçiriyordu. Ramazan ayında aile büyüklerinin özellikle küçük çocuklara tecvidli Kur'an-ı Kerim öğrenmeleri için mescidde verdiği derslere katılarak günde yarım hatim (15 cüz) okumuştur. Okula başlamadan kendi kendine Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Kehf, Meryem, Tâhâ ve Yûsuf Sureleri'ni ezberlemiştir. (Reşid Rızâ, *Ezher*, 2007: 162; Adevi, ts., 30-34; Karaman, 2012: 148-49) Bu dönemde defalarca okumuş olduğu ve hayatının her alanında derinden etkilendiği Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin (v. 505/1111) *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* isimli eseri, deyim yerindeyse hayatının ilk dönemlerinde Kalemun Köyü'ndeki gerçek manada ilk hocası olmuş ve onun vesilesiyle tasavvufu sevmiştir (Reşid Rızâ, *Ezher*, 2007: 156; Adevi, ts., 34; Şekîb Arslan, 1937: 32, s. 42; Dernika, 1986: 26; Karaman, 2012: 148-49). Öyle ki bu kitabın da etkisiyle Nakşibendi tarikatına intisap etmiştir. (Reşid Rızâ, *Ezher*, 2007: 164-65; Adevi, ts., 36; Karaman, 2012: 149; Öztürk, 2014: 277) O dönemde *el-Urvetü'l-Vüskâ* gazetesi ile tanışmış ve babasında gazetenin bazı nüshalarını bulmuştur. Kendi tabiriyle gazetenin her sayısı, onu adeta elektrik teli gibi kendisine bağlamış ve halden hale sokmuştur. Özellikle İslâmî islahat ve Mısır meselesi ile ilgili siyasi makaleler onu çok etkilemiş ve *el-Urvetü'l-Vüskâ* gazetesi sayesinde Cemaleddin Efgânî (v. 1314/1897) ve Muhammed Abduh'a (v. 1323/1905) derin bir hayranlık duymaya başlamıştır (Reşid Rızâ, *Üstâz*, 2006: I, 303; *Tefsîr*, 1990: I, 11; Şevâbike, 1989: 20-21; Karaman, 2012: 150).

Reşid Rızâ, Cemaleddin Efgânî'yle tanışmak ve onun ilminden istifade etmek istediye de Efgânî'nin 1897 yılında vefatı nedeniyle bu hayalini gerçekleştirememiştir. Diğer görmek istediği kişi Muhammed Abduh ile ilk defa, Urâbî isyanı² dolayısıyla Lübnan'da sürgünde bulunduğu sırada (1884-1885) kısa süreli de olsa görüşme fırsatı bulmuştur. İkinci görüşme ise, yine Lübnan'da, Muhammed Abduh'un *el-Urvetü'l-Vüskâ* gazetesi kapatılınca Paris'ten dönüp, Sultaniye Medresesi'nde hocalık yaptığı dönemde (1885-1889) gerçekleşmiştir. Reşid Rızâ onun ders halkasına girmiş, uzun uzadıya görüşme imkânı bulmuş ve bu tarihten itibaren Abduh'un en önemli öğrencisi, dava arkadaşı olmuştur (Karaman, 2012: 150; Öztürk, 2014: 276-7). Bu birlikteliğin sonucunda zâhid ve sûfi Reşid Rızâ'nın fikirleri değişmeye başlamış ve sonucunda da selefi islahat hareketinin güçlü bir temsilcisi olma yolunda hızla ilerlemiştir. Lübnan'da *el-Urvetü'l-Vüskâ*'nın görevini yapacak bir dergi çıkarmak istediye de siyasi ortam müsait olmayınca hem bu düşüncesini yerine getirmek hem de oradaki uygun ortamda hocası Abduh'dan ve oraya gelen büyük İslâm âlim ve düşünürlerinin bilgi ve tecrübelerinden faydalanmak üzere, Mısır'a gitmeye karar vermiştir. Bir yaz (1896) dinlenmek üzere Beyrut'a gelen Muhammed Abduh'a fikrini söylemiş ve onun onayını almıştır. Bu arada İbrahim el-Yazıcı (v. 1906), Refik el-Azm (v. 1925), Abdurrahman el-Kevâkibî (v. 1902) gibi arkadaşları kendisinden önce Mısır'a gitmişlerdi. O da arkadaşı Farah Anton ile birlikte 3 Ocak 1897 tarihinde gemi ile Mısır'a ulaşmıştır (Karaman, 2012: 150-51; ayrıca bkz. Reşid Rızâ, *Ezher*, 2007: 206; Şevâbike, 1989: 31).

² Urâbî Paşa İsyanı; XIX. yy.'da Mısır'ın savunma bakanlarından Urâbî Paşa'nın İngilizlere karşı başlattığı ayaklanma, "Mısır olayları" olarak da bilinmektedir. Bu ayaklanma İngilizler'in Süveys ve İsmailiye gibi önemli yerleri işgal etmesine sebep olmuştur. Daha detaylı bilgi için bkz. Görgün (2012). Urâbî Paşa. *DİA*, XLII, 167- 68.

Kahire'ye vardığında Abduh ile ilk görüşmesinde ondan *el-Urvetü'l-Vüskâ'*daki yazılarında vurguladığı toplumsal içerikli makalelerdeki ruh ve aydınlığı yansıtan bir tefsir yazmasını istemiş, o da Kur'an'ın tamamının tefsirine ihtiyacın bulunmadığı, mevcut birçok tefsir bulunduğu ve bunlarında birbirinin eksikliğini giderdiği için Kur'an'ın tamamının değil de bazı ayetlerinin tefsirine şiddetle ihtiyacın bulunduğunu, zaten tamamının tefsirine de ömrünün yetmeyeceğini belirterek Reşid Rızâ'nın bu teklifini geri çevirmiştir. Bunun üzerine Reşid Rızâ, kendisine hiç değilse bir tefsir dersi vermesini teklif edince, o da bu teklifi istemeyerek de olsa kabul etmiştir. 1899 yılında başlayan tefsir dersleri 1905 yılında Muhammed Abduh'un vefatı nedeniyle Nisa Suresi'nin 125. ayetine kadar (altı yılda yaklaşık 5 cüz) devam edebilmiştir (Reşid Rızâ, *Tefsir*, 1990: I, 12-14; Dernika, 1986: 28). Tefsir, Reşid Rızâ'nın da vefatı nedeniyle Yûsuf Suresi 52. ayette son bulmaktadır.

Reşid Rızâ, toplumsal alandaki ıslâh düşüncelerini daha iyi hayata geçirebilmek için, bu alanla ilgili bir dergiye ihtiyaç bulunduğunu düşünmekteydi. Hocasını ikna ettikten sonra, ilk sayısı sekiz sayfa olarak, 15 Mart 1898 yılında çıkarılan, *el-Menâr*³ adını verdikleri bu dergi ilk bir yıl haftalık, sonra bir süre on beş günlük, daha sonra ise aylık olarak neşredilmiştir (Karaman, 2012: 151; Öztürk, 2014: 277; ayrıca bkz. Adevî, ts., 129-35; Dernika, 1986: 28-31; Burhânî, 2010: 28). Reşid Rızâ, Abduh'un derslerini ve sohbetlerini takip ederek, hocasının sözlerini kaleme alıp kendisine arz etmiş, onun onayından ve tashihinden geçirerek dergide yayınlamıştır. Bu ikilinin kader ve irşad arkadaşlığı -bozma teşebbüslerine rağmen- devam etmiştir. (Karaman, 2012: 151-52). 1908 yılında dönemin İslâm dünyasındaki siyasi gelişmelerle de yakından ilgilenen Reşid Rızâ, Osmanlı imparatorluğu bünyesinde hem Arap-Türk unsurunun birliğini sağlamak hem de yöre halkına söz verilen ıslahat programının takipçisi olunmasını öğütlemek maksadıyla Beyrut, Trablus ve Şam'ı ziyaret etmiştir (Öztürk, 2014: 277; ayrıca bkz. Şerebâsî, 1970: 145; Dernika, 1986: 32; Şevâbike, 1989: 33).

Ramazân ayının sonlarına doğru 1909 yılında, İttihatçıların yönetime gelmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'u ziyaret etmiştir. Bu ziyaretten başlıca iki hedefi vardı. Birincisi, Arap-Türk birliğinin tesis edilmesi, ikincisi ise, açmayı planladığı dinî ve modern ilimlerin okutulacağı bir enstitü⁴ için destek ve yardım almak (Dernika, 1986: 33; Şevâbike, 1989: 35; Karaman, 2012: 156). Mart 1912 yılında *Nedvetü'l-Ulemâ* Başkanı Şiblî en-Numânî'nin (v.1332/1914) daveti üzerine Hindistan'a gitmiş ve orada ilmi temaslar yanında gerçekleştireceği enstitü projesi için Bombaylı bir tacir ona destek olmuştur. Aldığı bu yardımla Mısır'da "*Davet ve İrşad Enstitüsü*"nü (*Dâru'd-Da've ve'l-İrşâd*) kurarak hizmete açmıştır. Ancak 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile İngiliz işgalinden dolayı, enstitü kapatılmak zorunda kalmıştır (Adevî, ts., 188; Şerebâsî, 1970: 151-52; Karaman, 2012: 156; Öztürk, 2014: 277-78).

1916 Yılı'nda hac farızasını yerine getirmek ve Şerif Hüseyin'i (v. 1931) ziyaret etmek amacıyla Hicaz'a gitmiştir (Şerebâsî, 1970: 152; Şevâbike, 1989: 36; Karaman, 2012: 156). 1919 Yılı'nda İtilaf Devletleri Suriye'yi istila edip, İngilizlerin 1920 yılında Emir Faysal'ı (v. 1933) krallığa getirmesinin ardından tekrar Suriye'ye gelmiş ve Fransız mandasına son vermek amacıyla kurulan konferansa başkanlık etmiştir. 1921 yılında Suriye'nin Fransızlara teslim olması ve sonucunda Kral Faysal'ın firar etmesi üzerine Mısır'a geri dönmüştür (Şevâbike, 1989: 37; Karaman, 2012: 156). Kahire'de kurulan *el-İttihâdu's-Sûrî* partisinin temsilcisi olarak, 1925 yılındaki Suriye ayaklanmasından önce, İsviçre/Cenevre'de düzenlenen Suriye-Filistin konferansına katılmak üzere bu ülkeye gitmiş, bu sırada Berlin'de ikamet eden arkadaşı Şekîb Arslan'ın (v. 1946) rehberliği ile İsviçre ve Almanya'nın bazı şehirlerini gezip görme imkanı bulmuş, kısa müddet içinde de olsa Batı'yı tanımaya çalışmıştır. Hem desteklediği yeni Kral Abdülaziz b. Suud'la (v. 1953) görüşmek, hem de 1925 yılında Mekke'de İslâmî yönetim ve hilâfet meselesi ile ilgili düzenlenen konferansa katılmak için Hicaz'a gitmiştir (Karaman, 2012: 156-57; ayrıca bkz. Şerebâsî, 1970: 155-59).

1931'de Filistin müftüsü Emin el-Hüseyin'in (v. 1974) daveti üzerine Kudüs'teki konferansa katılan Reşid Rızâ, Kral Abdülaziz ile vedalaşmak üzere Süveyş'e gitmiş, aynı gün işleri dolayısıyla dinlenmeden yola çıkmak zorunda kalmış, Kahire'ye dönüşü sırasında yolda 22 Ağustos 1935 Perşembe günü vefat etmiştir (Karaman, 2012: 158; ayrıca bkz. Adevî, ts., 281-83; Şerebâsî, 1970: 159; Dernika, 1986: 33; Şevâbike, 1989: 38; Öztürk, 2014: 278).

2-Eserleri

1) *Mecelletu'l-Menâr*. *Menâr Dergisi* ismini, Ebû Hureyre'den nakledilen, "*İslâm'ın, tıpkı yol işaretleri ve kılavuz taşları gibi işaretleri vardır*" (Suyûtî, 2004: I, 144) anlamındaki hadiste geçen ve yol işareti veya fener anlamına gelen "*menâr*" kelimesinden almıştır. Reşid Rızâ, fikirlerini hayata geçirebilmek için bir dergiye ihtiyaç bulunduğunu düşünmekteydi. Fakat hocası Abduh, dergilerde siyasi konulara değinildiğini, *Müeyyed*, *Mukattam*, *Ehram* gibi üç büyük dergi olduğunu ve bunların karşısında yeni bir derginin işinin zor

³ Menâr: Yol işareti, fener, ışık yeri, aydınlık gibi anlamlara gelmektedir. İbn Manzûr (ts.). V, 241; Fîrûzâbâdî (2015). 488.

⁴ Bu süreç ile *Davet ve İrşad Enstitüsü* için bkz. Şerebâsî (1970). 149-50; Adevî, ts., 180-89.

olacağından dolayı, yeni bir dergi çıkarma fikrine sıcak bakmıyordu. Reşid Rızâ da hizipçilik yapmama (taraf tutmama), diğerleriyle polemige girmeme, siyasetçilerin fikirlerine hizmet etmeme, sadece eğitim ve ıslahat amacıyla bu dergiyi çıkaracağı yönünde ısrar edince hocasını ikna etmiştir. Dergi Kahire’de, 15 Mart 1898’de yayın hayatına başlamış, 1900 yılına kadar sekiz sayfa haftalık, 1901 yılından itibaren on beş günde bir, 1906-1935 yılları arasında da aylık çıkarılmıştır. Son sayısı, 30 Temmuz 1935 tarihli, 34. cildin 10. sayısındır. Aylık çıkarıldığı dönemde her sayısı 80 sayfadan oluşmaktadır. Tefsir yazıları, makaleler, eğitim-öğretim, fetvalar, haberler-yorumlar, kitap tanıtımları gibi bölümler dergide her zaman yer almaktadır. Hocasının vefatından sonra Reşid Rızâ, dergide siyasi konulara da yer vermiştir (Adevî, ts., 129-35, 269-70; Karaman, 2012: 151, 160; Öztürk, 2014: 277; ayrıca bkz. Dernika, 1986: 28-31). Reşid Rızâ’nın vefatından sonra dergi beş yıl boyunca Hasan el-Benna (v. 1949) tarafından yayınlanmaya devam etmiştir (Tarık Ramazan, 2005: 146). Hatta bir görüşe göre bu dergi Müslüman Kardeşler’in yönetici kadrolarının yetişmesine yardım da etmiştir (Mâlik Enver Abd, 1971: 316). İbrahim el-Adevî dergiyi, Reşid Rızâ’nın dinî ve siyasî alandaki ıslahatlara dair görüşlerini, tecrübelerini içeren bir hazine olarak değerlendirmektedir (Adevî, ts., 269). Bu dergi için Hourani de şu değerlendirmede bulunmaktadır: “*el-Menâr*, gerçekten de kuruluşundan itibaren bir bakıma onun hayatıydı. Manevî hayatındaki mülahazalarını, öğreti ile ilgili açıklamalarını, sonu gelmeyen polemiklerini, saldırıda ve savunmadaki aynı şiddeti, İslâm dünyasının köşelerinden ona ulaşan haberleri, dünya siyaseti hakkındaki düşüncelerini ve Abduh’un konferans ve eserlerine dayanan, tilmizi tarafından devam ettirilip, hiçbir zaman bitirilemeyen *Büyük Kur’an Tefsiri*’ni (*Tefsîru’l-Menâr*) ona aktardı.” (Hourani, 2014: 254). Beverley Milton-Edwards da *Menâr Dergisi*’nin, Reşid Rızâ’nın selefi hareketinin ilkelerini ortaya koyduğunu ifade etmektedir (Milton-Edwards, 2005: 23). Henri Laoust da *Menâr Dergisi*’nin halen eşsiz bir dergi olmaya devam ettiğini belirterek derginin önemine vurgu yapmaktadır (Laoust, 1983: 388 [178]).

2) *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Kerim/Tefsîru’l-Menâr*. Daha önce Reşid Rızâ’nın hayatı bölümünde belirttiğimiz gibi, hocası Muhammed Abduh’u tefsir dersleri vermeye zor da olsa ikna eden Reşid Rızâ, bu derslerde hocasının görüşlerini kaleme alarak tefsiri oluşturmuştur. Tefsirin hocasına ait bölümüne kadar, incelendiğinde “ben derim ki”, “üstâd şöyle dedi ki” gibi ifadelerden Reşid Rızâ’nın kendi görüşlerini de ortaya koyduğu görülmektedir (Reşid Rızâ, *Tefsîr*, 1990: I, 366; II, 11). Nisa 125. ayete gelindiğinde hocası Abduh’un vefatı üzerine tefsire kendisi devam etmiştir. Tefsirin bundan sonra bütünüyle kendine ait olan bu bölümü için de “inanyorum ki hocam yaşasaydı, bunların tamamını onaylardı” demiştir (Reşid Rızâ, *Tefsîr*, 1990: I, 15). Fakat tefsiri tamamlamaya kendi ömrü de kâfi gelmemiş ve Yûsuf Suresi 52. ayete kadar tefsir edebilmiştir. *Tefsîr*, *Menâr Dergisi*’nde neşredilmiştir. Müstakil olarak da 1928 yılında 12 cilt olarak basılan tefsirin ilk 5 cildi Muhammed Abduh’a, diğerleri Reşid Rızâ’ya aittir (Reşid Rızâ, *Tefsîr*, 1990: V, 359; Karaman, 2012: 164-65; Özervarlı, 2008: XXXV, 17). Tefsir, 14 cilt olarak Türkçe’ye de çevrilmiştir.⁵

3) *Tarîhu’l-Üstâzi’l-İmâm eş-Şeyh Muhammed Abduh*. 1905 yılında hocası Şeyh Muhammed Abduh’un vefatından sonra onun hayatını, eserlerini ve düşüncelerini anlatmak üzere kaleme alınan bu eser üç ciltten oluşmaktadır. 1931 yılında neşredilen, birinci ciltte Abduh’un hayatı, Efgânî ile buluşarak *el-Urvetü’l-Vüskâ*’yı çıkarmaları ve ıslâh hareketleri yer alırken; 1925 yılında neşredilen ikinci ciltte Abduh’un kitap ve makaleleri, 1907 yılında neşredilen üçüncü ciltte ise, Abduh hakkında söylenen sözler ile yazılan şiirler ve mersiyeler yer almaktadır. Reşid Rızâ bu eserinde cilt sırasının tersine bir sıra takip eden baskı tarihleri ile kitabı yayınlamıştır. Eser, Efgânî-Abduh-Reşid Rızâ’nın temsil ettiği düşünce ve hareketi tanıma bakımından önemli bir eserdir (Karaman, 2012: 161; Özervarlı, 2008: XXXV, 17; Öztürk, 2014: 281).

4) *el-Menâr ve’l-Ezher*. Reşid Rızâ’nın kendi ıslâh çalışmaları ve ilmi hayatı, tasavvuf eğitimi vb. konuları anlattığı kitabı iki bölüm ve ilavelerden oluşmaktadır. 1934 yılında Kahire’de basılmıştır (Karaman, 2012: 167; Özervarlı, 2008: XXXV, 17; Ramazânî, 2013: 50).

5) *el-Vahyu’l-Muhammedî*. Nübüvvetin ispatı, Kur’an-ı Kerim’in icâzı, vahyin mahiyeti ve geliş maksadı gibi konuların ele alındığı eserin yeni baskısı 2015 yılında Mısır Din İşleri Yüksek Meclisi tarafından yapılmıştır⁶ (Özervarlı, 2008: XXXV, 17. Ayrıca bkz. Karaman, 2012: 166).

6) *Muhâverâtu’l-Muslih ve’l-Mukallid*. Reşid Rızâ’nın temsili olarak bir mukallid ve muslih arasında geçen karşılıklı soru ve cevaplarla Kitap, sünnet, icma, ictihâd, taklid, mezheb, İslâm birliği, bid’at ve hurafelerin zararları vb. konular hakkında bilgiler sunduğu eser, *Menâr Dergisi*’nde tefrika edildikten sonra müstakil olarak 1908 yılında yayımlanmıştır. Ahmet Hamdi Akseki tarafından *Mezâhibin Telfiki ve İslâm’ın Bir Noktaya Cem’i* adıyla Türkçe’ye çevrilen eserin bir kısmı Sebülürreşâd dergisinde de yayımlanmış ve ardından kitap halinde basılmıştır. Hayreddin Karaman, Akseki’nin çevirisini notlar ekleyerek *İslâm’da Birlik*

⁵ Tefsirin ilk tercüme baskısı Nisan 2011 yapılmıştır. (cüz-cüz, kısım-kısım farklı olmak üzere) çev. Mehmet Erdoğan, Ali Rıza Temel, Harun Ünal, Niyazi Beki, Nusret Bolelli İbrahim Tüfekçi, Rahmi Yaran, Nedim Yılmaz (2011). İstanbul: Ekin Yayınları., İstanbul 2011.

⁶ Tercüme: *Muhammedî Vahiy* (1991.). çev. Salih Özer, Ankara: Fecri Yayinevi

ve Fıkıh Mezhepleri adıyla sadeleştirmiştir.⁷ Hayreddin Karaman, bu eseri Efgânî, Abduh ve Reşîd Rızâ'nın biyografileriyle birlikte bazı bölümler ilave ederek *Gerçek İslâm'da Birlik* adıyla yeniden tercüme etmiştir (Karaman, 2012: 161-62; Özervarlı, 2008: XXXV, 17).

7) *el-Vahdetü'l-İslâmiyye ve'l-Uhuuvetu'd-Diniyye*. İlk olarak 1928 yılında 148 sayfa olarak *el-Menâr*'da *Muhâverâtu'l-Muslih ve'l-Mukallid* isimli kitapla birlikte yayınlanmış, daha sonra genişletilerek tekrar basılmıştır (Karaman, 2012: 165).

8) *el-Hilâfe evi'l-İmâmetu'l-Uzmâ*. 1922 yılında *el-Menâr*'da neşredilmeye başlayıp daha sonra 1923 yılında müstakil olarak basılan eser halifelik hakkında bilgi vermekte olup, olması gereken halifelik kurumu ve bunun nasıl sağlanacağı ile ilgili çözüm yolları sunmaktadır. Henry Laoust tarafından *Le Califat dans la doctrine de Rasîd Ridâ* ismiyle Fransızca'ya çevrilen eser (Kavas, 2003: XXVII, 102) Mehmet Çelen tarafından da⁸ Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Karaman, 2012: 163; Özervarlı, 2008: XXXV, 17; Öztürk, 2014: 283).

9) *Fetâvâ*. Reşîd Rızâ, "*Bâbu's-Suâl ve'l-Fetâvâ*"⁹ başlığı altında 1903 yılında çıkan 6. cildin 17. sayısından itibaren *el-Menâr*'ın her sayısında okuyucularından ve dünyanın çeşitli bölgelerinden kendisine sorulan fetvaları cevaplamaktaydı. Bu fetvalar, Dr. Selâhaddin el-Munecid ve Yûsuf K. Hûrî tarafından derlenmiş ve 1970 yılında altı cilt halinde yayımlanmıştır. Bu eserde toplam 1061 fetva bulunmaktadır. Yazarları tarafından *el-Menâr*'ın bütün sayıları taranarak, ayrıca fihrist, indeks ve kaynak listeleri de eklenmek suretiyle üç yılda hazırlanmıştır (Karaman, 2012: 167-68; Özervarlı, 2008: XXXV, 17).

10) *es-Sünne ve's-Şîa*, (*el-Vehhâbiyye ve'r-Râfıza*). Ca'ferî âlimi Muhammed el-Emîn el-Huseynî'nin Vehhâbilik ve Sünniliği eleştiren görüşlerine karşı yazılan eser, *el-Vehhâbiyye ve'r-Râfıza* adıyla da bilinmekte olup, eserde bu mezhepler tanıtılmakta ve iki mezheb uzlaştırılmaya çalışılmaktadır (Karaman, 2012: 165; Özervarlı, 2008: XXXV, 17).

11) *Rahelâtu'l-İmâm Muhammed Reşîd Rızâ*. *el-Menâr*'ın çeşitli ciltlerinde neşredilen Reşîd Rızâ'nın seyahat notları,¹⁰ Yûsuf İbîş tarafından tahkik edilerek 1971 yılında Kahire'de basılmıştır (Karaman, 2012: 167; Özervarlı, 2008: XXXV, 17).

12) *el-Hikmetu's-Şer'iyye fi Muhâkemeti'l-Kâdiriyye ve'r-Rufâ'iyye*. Reşîd Rızâ'nın telif ettiği ilk eserdir. Şam'da eğitim gördüğü sırada yazmıştır. Eserin isminden de anlaşılacağı gibi Kâdirî ve Rufâî tarikatları ele alınmış, buradaki yanlış uygulamalar tenkit edilmiştir. Bu eserin nüshası bulunmamaktadır (Adevî, ts., 269; Karaman, 2012: 160).

13) *Nidâun li'l-Cinsi'l-Latîf (Hukuku'n-Nisa fi'l-İslâm)*. Eser önce *Menâr Dergisi*'nde neşredilmiş olup, daha sonra birkaç kez de basılmıştır. Eserde, İslâm'da kadının yeri, değeri, hakları ile ilgili bilgiler ve bu konular hakkında ileri sürülen asılsız iddialara cevaplar bulunmaktadır (Karaman, 2012: 166; Özervarlı, 2008: XXXV, 17). Eser, Mehmet Çelen tarafından *İslâm'da Kadının Hukuku* ismiyle tercüme edilmiştir.¹¹

14) *er-Ribâ ve'l-Mu'âmelâtu'l-Maliyyetu fi'l-İslâm/Hakikatü'r-Ribâ*. Mukaddimesi ve son kısmı eş-Şeyh Muhammed Behçet el-Baytâr ed-Dimeşki tarafından yazılan kitap, 1960 yılında Kahire'de 103 sayfa olarak basılmıştır. Kitabın başlıca konuları arasında "ribâ kavramı, ribâ-faiz ilişkisi, ribânın kısımları, mali borçlar ve bunların ribâ ile alakası, bu konularla ilgili deliller ve bunların tartışılması" bulunmaktadır (Karaman, 2012: 166-67; Özervarlı, 2008: XXXV, 17; Ramazânî, 2013: 49).

15) *Şubuhâtu'n-Nasârâ ve Hucecu'l-İslâm*. Eser ilk önce, *el-Câmi Dergisi* başyazarı Farah Anton'un hoşgörü ve vicdan hürriyeti bakımından Hristiyanlığı övüp, İslâm'ı karalayan yazılarına cevap vermek amacıyla hocası Abduh tarafından yazılan reddiye ile birlikte *el-Menâr*'da neşredilmiş, daha sonra yeni eklerle müstakil olarak 1930 yılında Kahire'de basılmıştır. Ayrıca eserde, bugünkü Hristiyanlığın çelişkileri ve yanlışlıkları, İslâm'daki dinî prensiplerin doğruluğunu vurgulayan deliller üzerinde de durulmaktadır (Karaman, 2012: 165-66; Özervarlı, 2008: XXXV, 17).

16) *Tercemetu'l-Kur'ân*. Türkiye'de Mustafa Kemal Atatürk'ün emri ile Kur'an-ı Kerim'in tercüme edildiğinin haberini alınca, bu kitabı yazmıştır. Kur'an'ın tercümesinin mümkün olmadığını, tercümenin olumsuz sonuçları olacağını ileri sürerek tercümede gördüğü hatalara dikkat çekmiştir. Eser, 1926 yılında Kahire'de basılmıştır (Karaman, 2012: 164).

⁷ Tercüme: *İslâm'da Birlik ve Fıkıh Mezhepleri Mezâhibin Telfiki ve İslâm'ın Bir Noktaya Cem'i* (1974). çev. Ahmed Hamdi Akseki, sad. Hayreddin Karaman, Ankara: DİB Yayınları.

⁸ Tercüme: *Hilâfet -En Büyükle Önderlik-* (2010): çev. Mehmet Çelen, İstanbul: Mana Yayınları.

⁹ VII. cildin, 14. sayısından itibaren "*Fetâva'l-Menâr*", başlığı altında fetvalar cevaplandırılmıştır. Bkz. Reşîd Rızâ (1426/2005). *Fetâva'l-İmâm Muhammed Reşîd Rızâ*. der. Dr. Selâhaddin el-Munecid - Yûsuf K. Hûrî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedid, I, 23.

¹⁰ Reşîd Rızâ'nın yolculukları ile ilgili bkz. Kavak, Özgür (2014). *İttihâd-ı Osmanî'den Arap İsyânına*. İstanbul: Klasik Yayınları.

¹¹ Tercüme: *İslâm'da Kadının Hukuku* (2008). çev. Mehmet Çelen, Malatya: Nida Yayınları.

17) *Zikra'l-Mevlidi'n-Nebevî (el-Mevlidu ve Hulâsâtü's-Sîre)*. Hz. Peygamber'in Hayatı'nın özet olarak anlatıldığı kitap, 1916 yılında Hz. Peygamber'in doğum günü dolayısıyla yazılarak aynı yıl basılmıştır (Karaman, 2012: 163; ayrıca bkz. Burhânî, 2010: 38; Ramazânî, 2013: 49).

18) *el-Maksûratu'r-Raşîdiyye*. Kafiyesi maksûr elif olduğu için bu ismi alan dört yüz beyitlik bu manzûm eser, yazarın arkadaşı Abdulkadir el-Mağribî'nin isteği üzerine 1898'de düğünü için yazılmıştır. Eserin baş tarafında Mağribî ile tanışması, birlikte geçirdikleri çocukluk ve gençlik yılları, evlilik ve düğün ortamının anlatıldığı, daha sonra da ilim ve ıslahat için mücadele etmenin faziletlerinin konu edildiği, başta Efgânî olmak üzere meşhur ıslahatçılara övgü dolu ifadelerin yer aldığı kitap, *Maksûratu Reşîd Rızâ* adıyla Şerebasî tarafından 157 sayfa olarak yayınlanmıştır (Karaman, 2012: 161; Özervarlı, 2008: XXXV, 17).

19) *el-Muslimûn ve'l-Kıbt ve'l-Mu'temeru'l-Mısırî. el-Müeyyed ve el-Menâr*'da neşredilen ictimâî makaleler, 1911 yılında müstakil olarak basılmıştır. Eserde, Mısır'da yaşayan Kıptiler ile Müslümanlar arasındaki ilişkiler ile dinî ve siyasî anlaşmazlıklar tahlil edilmektedir (Karaman, 2012: 162; Özervarlı, 2008: XXXV, 17; Ramazânî, 2013: 49).

20) *Hülâsatu'd-Da'veti'l-Muhammediyye*. İlkokullarda ders kitabı olarak yazılan 28 sayfalık Hz. Peygamber'in Hayatı'nın anlatıldığı kitapçık, 1919 yılında basılmıştır (Karaman, 2012: 163).

21) *el-Vehhâbiyyun ve'l-Hicâz*. 1924 yılında Abdülaziz b. Suud'un, Hicaz'ı Şerif Hüseyin'den alması üzerine yazılarak önce *el-Menâr*'da neşredilmiş, daha sonra ise 1926 yılında müstakil olarak basılmıştır. Vehhabiliğin tarihi gelişim sürecinden, İslâm'a uygun olduğundan bahsedilen kitapta Abdülaziz b. Suud'un düzenlediği seferin gerekçeleri yazarca haklı sebeplere dayandırılmaktadır (Karaman, 2012: 163-64; Özervarlı, 2008: XXXV, 17).

22) *Akîdetu's-Salb ve'l-Fidâ. el-Menâr*'da neşredildikten sonra 1913 yılında basılan kitapta, Kur'an-ı Kerim ve İncil'den ayetlerle delillendirmek suretiyle Hz. İsa'nın çarmıha gerilerek öldürülmesi olayının gerçeği yansıtmadığı ortaya konulmaktadır. Kitabın 82. sayfasından sonra Tevfik Sıdkî'nin (v. 1920) kaleminden ilave bilgilere yer verilmektedir (Karaman, 2012: 162-63; Öztürk, 2014: 282; Özervarlı, 2008: XXXV, 17).

23) *Yusru'l-İslâm ve Usûlü't-Teşrî'l-Âmm*. İlk baskısı 1928, ikinci baskısı 1956 yılında yapılan kitapta, kolaylık prensibi gereği, açıklandığı zaman zora düşülecek konularda soru sormanın nehyedildiği ayetin tefsiri,¹² İslâm'ın kolaylık dini olduğu, Allah'ın dinini tamamladığı, Kur'an'ın dinin aslı olduğu, Resûlullâh'ın (sav) hatadan masum olduğu, re'y çeşitleri, kıyâs, ribâ vb. konu başlıkları bulunmaktadır (Reşîd Rızâ, *Yusr*, 1956: 1-79).

24) *İncîlu Barnaba*. Barnaba İncili, Dr. Halil Saâde tarafından İngilizce'den Arapça'ya tercüme edilmiş, Dr. Ahmed Hicâzî es-Sakâ tarafından tanıtımı yapılmış, Reşîd Rızâ tarafından da mukaddimesi yazılarak yayımlanmıştır (Reşîd Rızâ, *İncil*, ts., 1-312).

25) *Menâsiku'l-Hacc, Ahkâmuhu ve Hukmuhu*. Kitabın adından da anlaşılacağı üzere, Reşîd Rızâ bu küçük eserinde Haccın yapılışı vb. konularda bilgiler vermektedir (Reşîd Rızâ, *Menâsik*, 2009: 1-48).

3-Reşîd Rızâ'nın Kişiliği ve Düşünce Yapısı

Reşîd Rızâ kendisini, "daha küçük yaşlarda iken güçlü bir hayâ duygusuna sahip, oyuna çok fazla ilgi duymayan, çabuk kavrayan, okuduğunda ve duyduğunda tekrar hatırlayabilen güçlü bir hafızaya sahip ama işaretler, rakamlar ve olaylar gibi cüz'îyyâtı hatırdan tutma konusunda zayıf, küllî kaide ve genel amaçları unutmayan birisi" olarak tarif etmektedir (Reşîd Rızâ, *Ezher*, 2007: 153-54).

Reşîd Rızâ'nın okumuş, kültürlü bir ailede doğması, dönemin modern ilimler veren hocası Hüseyin el-Cisr'den (v. 1327/1909) ve alanında diğer uzman hocalardan İslâmî ve diğer ilim dallarında dersler alması ve Gazzâlî'nin (v. 505/1111) *İhyâsî*¹³ başta olmak üzere İbn Haldûn'un (v. 808/1406) *Mukaddimesi* ve Ahmet Cevdet Paşa'nın (v. 1312/1895) *Tarihi* gibi önemli eserleri okuması, onun düşünce dünyasının gelişiminde önemli katkılar sağlamıştır ama en önemli katkı hiç şüphesiz hocası Muhammed Abduh'a aittir. Tanışma imkânı bulamasa da özellikle *el-Urvetü'l-Vüskâ*¹⁴ bağlamında Efgânî de göz ardı edilemez (Reşîd Rızâ, *Ezher*, 2007: 148, 207).

¹² "Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın. Eğer Kur'an indirilirken onları sorarsanız size açıklanır. (Açıklanmadığına göre) Allah onları affetmiştir. (Siz sorup da başınıza iş çıkarmayın). Allah çok bağışlayıcıdır, aceleci değildir. Sizden önce de bir toplum onları sormuş, sonra da bunları inkâr eder olmuştu." Mâide 5/101-102.

¹³ Reşîd Rızâ bu kitabın, dinine, ahlakına, ilmine ve ameline büyük tesiri olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Reşîd Rızâ (2007). *Ezher*. 156.

¹⁴ Reşîd Rızâ tesadüfen babasının evrakları arasında iki adet *el-Urvetü'l-Vüskâ* gazetesini bulduğunu ve bunları büyük bir şevkle okuduğunu, onların da üzerinde sihir etkisi yaptığını ve hemen diğer sayıları aramaya başladığını, onların bazılarını babasında ve geri kalanları ise hocası Şeyh Hüseyin el-Cisr et-Trablûsî'nin (v. 1327/1909) yanında bulduğunu, hepsini istinsah edip, defalarca okuduğunu, artık İslâm Dini'ni anlamada yeni bir yola intikal ettiğini, böylece kendisi için dinin sadece ruhânî ve uhrevî olmadığını, aynı zamanda hak ile yeryüzünde yönetmek suretiyle insanların

Hocası Muhammed Abduh, onun hayatında çok farklı bir yere sahiptir. Onun bu konuda anlattıklarından bazıları şöyledir: “Üstâz İmam’ın döneminde ki herkesin bildiği gibi ömrünün son dönemlerinde, onun Mısır ve Paris’te Seyyid Cemaleddin’in yanında olduğu gibi ben de onun yanındaydım. Üstâz Muhammed Şâkir’in (v. 1939) dediği gibi, ben onun “fikirlerinin tercümanı” idim. Sırlarını emanet ettiği biriydim. Her platformda onun mücadelesinin savunucusuydum. Bu durumla ilgili olarak ben, onunla olan münasebetimi *el-Menâr*’da yazıyordum. O da kimseyi kırmadan hak ve maslahatı ortaya koyarak günlük gazetelerde yazıyordu. Bunun yanında biz, Osmanlı Devleti ve Saltanatı meseleleri dışında *el-Menâr*’da neşredilen tüm konularda inanç ve görüş olarak hemfikirdik. Osmanlı konusu, siyasi bir meseleydi ve o, bu konudan hoşlanmazdı.” (Reşid Rızâ, *Üstâz*, 2006: I, 995).

Reşid Rızâ’nın nazarında hocası Abduh, Mısır’da hem liderlik vasfını hem de din ve dünya siyaseti gibi alanlarda *ehlu’l-hâl ve’l-akd* vasfını kazanmış birisi idi ve hatta ümmetin liderliğini yapabilecek bir konuma sahipti (Reşid Rızâ, *Hilafet*, 2010: 134).

Reşid Rızâ Mısır’da bulunduğu süre içerisinde en çok arzu ettiği şeyin ıslâh projesinde Cemaleddin Efgânî’den istifade etmiş hocası Muhammed Abduh’un hikmet ve tecrübesinden yararlanmak ve özgür bir ortamda onun yol göstericiliğinde onunla birlikte çalışmak olduğunu ifade ederek, hocasının ve Efgânî’nin kendisi için ne kadar önemli olduğunu belirtmiş olmaktadır (Reşid Rızâ, *Ezher*, 2007: 206). İslâh düşüncesi bağlamında hocasına ümmetin içinde bulunduğu kötü durumu ve bunun çaresi olarak eğitim, öğretim, cehaletle ve bozuk düşüncelerle mücadele için doğru fikirlerin yayılması amacıyla yeni bir gazetenin kurulması fikrini anlatırken, hocasının bunun güzel bir fikir ve hayırlı bir iş olduğunu ve tüm gayretiyle ona yardım edeceğini ifade etmesi üzerine Reşid Rızâ, hocasına bağlılığını şu sözleriyle dile getirmiştir: “Size söz veriyorum. Sûfilerin benzer bir sözünde olduğu gibi, size karşı şeyhinin yanındaki mürid gibi olacağım. Fakat bir hususta onlardan kendimi ayırıyorum. O da aklıma uymayan konuların hikmetini soracak, ancak anladığım şeyleri kabul edecek ve faydalı olacağına inanmadığım şeyleri yapmayacağım.” (Reşid Rızâ, *Üstâz*, 2006: I, 1003).

Hocasının fikirlerinden farklı, müstakil olarak kendine ait fikri ve çalışması olmadığı, *Menâr Dergisi*’ni de rızık temini için çıkardığını söyleyenleri eleştirerek bunun doğru olmadığını ve her konuda kendisinin de fikirleri bulunduğunu ifade etmiştir (Reşid Rızâ, *Ezher*, 2007: 148). O, şöhret ve zenginlik peşinde olmamış, inandığı amacı ve davası uğruna büyük fedakârlıklar göstererek dünyanın çeşitli yerlerini ziyaret etmiş ve evini bile rehin edecek kadar maddi yetersizlikler içerisinde (Adevî, ts., 271 vd.; Karaman, 2012: 158) kitaplarını yayınlamış ve dergisini otuzaltı sene, yani ömrünün sonuna kadar çıkarmaya muvaffak olmuştur. Bu konuda da yaptıklarını şöyle anlatmıştır: “İslâm’a hizmet için *el-Menâr*’ı yeniden inşa etmeye muvaffak kıldığı, yazarlığını ve editörlüğünü üstlenmeye, onu uzak diyarlara kadar yayınlamaya ve otuz altı yıl boyunca bu işe sebât etmeye muktedir kıldığı için Allah’a hamdolsun! Basiret üzere, hikmetle, güzel öğütle, Kitâbı’nı tefsir ve Resûlü’nün Sünneti’ni ihyâ ederek, Selef-i Sâlihîn ve yol gösterici imamların sîretleri ve bunun yanında bid’atle ve bid’atçilerle, hurâfeci deccâllerle, aşırı tutucu sarıklılarla, inkârcı mülhitlerle, zâlim yöneticilerle mücadele ederek hiçbir kral ya da hükümete güvenmeden, hiçbir parti ya da cemaatin desteğini almadan, hiçbir zenginlin malından veya yazarın kaleminden yardım almadan maddecilerin şüphelerini, Hristiyan misyonerlerin dalâletlerini çürüterek Allah’a ve O’nun yoluna davette bulundum.” Reşid Rızâ bu sözlerinden sonra, kendisinin hiçbir zaman bir gazetecisi, editörü, kitap ve gazeteler konusunda müracaat edeceği bir yardımcı olmadığından dolayı *Menâr Dergisi*’nin çok şanssız olduğunu, böylelikle de *İslâm’ın Menârı*’nın, İslâm gibi garib başladığını ifade etmektedir (Reşid Rızâ, *Ezher*, 2007: 145).

Hocası Muhammed Abduh gibi eğitime çok önem veren Reşid Rızâ, bütün yazılarında ve konuşmalarında hocası gibi Müslümanların okul açmaları gerektiğini vurgulayıp, bunun cami açmaktan daha değerli olduğunu ve böylece cehaletten kurtulmanın mümkün olacağını ifade etmektedir. Kendi açmış olduğu okula (*Davet ve İrşâd Enstitüsü*) Müslümanların ihtiyaçlarının çok olduğu uzak ülkelerdeki 15-20 yaşlarındaki gençler tercih ediliyor, bu öğrencilerden okul ve pansiyon ücreti alınmıyor, ihtiyacı olanlara yardım da ediliyordu. Üç yılın sonunda buradan mezun olan öğrenciler ders verecek konuma gelip mezun oluyorlardı (Siddikî, 1990: 258-59).

4- Tecdîd ve İslâh Anlayışı

Tecdîd; yenilemek, tazelemek ve canlandırmak (İbn Manzûr, ts., III, 110-12; Fîrûzâbâdî, 2015: 271), ıslâh; iyi bir duruma getirmek, iyileştirmek, düzeltmek (İbn Manzûr, ts., II, 516), teceddüd; yenilenmek (İbn Manzûr, ts., III, 110-12; Fîrûzâbâdî, 2015: 271), ihyâ; canlandırmak, çok iyi bir duruma getirmek (İbn Manzûr,

ts., XIV, 211-23; Fîrûzâbâdî, 2015: 1275-276), reform; yeniden şekil vermek, yeni şekle koymak (Avery, Redhouse, 2013: s. 814) gibi anlamlara gelmektedir. Modernizm ise, Fransızca kökenli olup, “henüz, şimdi” anlamlarına gelen “modo” kelimesinden türeyen eski ile çağdaşı ayırt etmek için kullanılan modern kavramının, modernizm şeklinde bir düşünce sisteminin adı olarak XVII. yy.’da ortaya çıktığı kaydedilmektedir (Hatiboğlu, 2012: 33-34).

XIX. yy.’da Batı’nın eğitim, teknoloji, ekonomi, askeri, siyasi vb. her alanda İslâm dünyası karşısında gözle görülür yükselişi, Müslümanların içinde buldukları durumu sorgulamalarına, çözüm arayışına girmelerine sebep olmuştur. Müslümanların rahatta oldukları, güven ve istikrarın olduğu dönemlerde böyle bir durum ortaya çıkmamıştır. Özellikle Osmanlı’nın gerilemeye başlayıp çöküşüne uzanan süreçte işgal edilen topraklarda bu durum daha net kendini göstermektedir. Batının bu yükselişinin karşısında Müslümanların tutumları da farklılık arz etmiştir. Bu hususta Müslümanlar başlıca şu dört kategoriye ayrılmaktadırlar: Birincisi; modernleşmeyi, her bakımdan Batı’yı taklid edip, Batı değerlerine bütünüyle adapte olmayı savunan, kendilerine Batıcılar da denen kesim. İkincisi; gerçek İslâm’ın ve modern ideallerin birbirine uygun olduğunu iddia eden ve hem batıyı hem de İslâm dünyasını iyi bilen kesim. Üçüncüsü İslâm’ın Hz. Peygamber ve Dört Halife Devri’nden sonra bozulduğunu, bid’at ve hurafelerin Müslümanların geri kalmasına sebep olduğunu, ilerleme ve yenilenme için İslâm’ın yeterli altyapıya sahip olduğunu, dinin asıl kaynaklarına, özüne dönülmesini savunan kesim. Dördüncüsü; bütün bu gelişmelere kayıtsız kalan, moderniteden kaçışın kurtuluş olmadığını, aksine kendi kendini tüketmekle sonuçlanacağını göremeyen kesim (Ocak, 2007: 37-41, Görgün, 2011: XL, 234; Hatiboğlu, 2012: 19).

Hatiboğlu, modernizmin İslâm dünyasında, Batı’daki gibi bir entelektüel hareket olarak, XIX. ve XX. yy.’larda Batı ile temas sonucu ortaya çıkan bir hareket olduğunu ifade etmektedir (Hatiboğlu, 2012: 39). Modernizmin Batı’yla özdeşleştirilmesi, Batı’nın malum sömürgeci tutumu, Batı’nın gerek sosyal gerekse kültürel birçok alanda İslâm toplumundan farklı olması gibi sebepler, modernizmin, modernitenin zihinlerde olumsuz bir çağrışım yapmasına neden olmuştur (Ocak, 2007: 39; Hatiboğlu, 2012: 43).

Modernizmle bağlantılı olarak İslâmî literatürde kullanılan kavramlar, tecdid ve ıslâh kavramlarıdır. Her iki kavram da İslâm toplumunda bid’at ve hurafeleri yok edip aslı kaynaklara dönmek amacıyla düşünce ve uygulamada var olan, sürekli yenilenmeyi ifade etmek için kullanılmıştır. Bu yönüyle bir anlamda vahyin de yenilenmenin bir parçası olduğu ifade edilir. Modernizm reform gibi kavramların olumsuz çağrışımları sebebiyle bu iki kavram yerine, dinin özünün korunması kaydıyla zaman içerisinde yenilenmesi anlamında “teceddüd” kavramı da kullanılmıştır (Hatiboğlu, 2012: 43).

İslâm Dini açısından tecdid denildiği zaman, iman ilkeleri ve ibadet şekillerini yenilemek anlaşılmalıdır. Çünkü bu anlamda din tamamlanmıştır ve bu alanda Allah’tan başkasının söz söyleme hakkı ve yetkisi yoktur. Burada kastedilen dinin esaslarına yönelik yapılan yorumlarda yenilenmedir. Yenilenmesi gereken din değil, zamanla değişen, yetersiz kalan dinin yorumudur. Çünkü dinin aslı, esası değişmez, değişen ise dinle ilgili anlayış ve yorumlardır. Yapılması gereken ise, çağın ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde bid’at ve hurafelerden arındırarak din anlayışını en saf haline ulaştıracak şekilde yenilemektir (Esen, 2009: 39-40). Aslına bakacak olursak, bu hususta kaynaklarımızda yer alan, *Tecdid Hadisi* olarak da bilinen “Allah her yüzyılın başında, bu ümmete dinini yenileyecek müceddid gönderecektir” (Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 1) hadisi İslâm’ın özünde ve geleneğinde *tecdid ve ıslâh*ın olduğunu bize göstermektedir (Hatiboğlu, 2012: 44).

Yüce Allah tarih boyunca geçmiş toplumlarda, gönderdiği vahyin ve peygamberin öğretilerinin etkisinin azalıp bozulmaya başladığını görünce yeni bir peygamber göndermiştir. Hz. Peygamber’den sonra peygamber gelmeyeceğine ve Kur’an-ı Kerim son ilahi kitap olduğuna göre Allah, göndermiş olduğu bu ilahi nizamı daima canlı tutmak için müceddidler ve ıslahatçı önderler göndermiştir ve gönderecektir. İslâm aleminde de Müslümanlar bu hadiste zikredilen müceddid olabilmek için gayret sarfedeceklerdir. Bu yönüyle bu hadisin etkisi gözardı edilemez. Ayrıca, İslâm-gelenek-yenileşme üçlüsüne ilham kaynağı olabilecek bir konuma sahiptir (Ertürk, 1996: 60-63; Görgün, 2011: XL, 234). Ayrıca bu rivâyetin hem yenileyicinin varlığına hem de yenilenme düşüncesinin sahihliğine atıfta bulunarak müceddidin faaliyetine benzersiz bir meşruiyet kazandırdığı da ifade edilmektedir (Subaşı, 2003: 133).

Tecdid hareketinin iki önemli boyutu olduğu, birincisinin tecdide konu olan problemin teşhisinin, ikincisinin ise doğru teşhis edilen problemin doğru bir şekilde çözümlenmesinin ve tedavi edilmesinin ve sonucunda da teşhis ile tedavinin her yönüyle uyum içinde olmasının gerektiği kaydedilmektedir (Yazıcı, 2008: 109). Tecdid, yapısı gereği durağanlıktan uzak, vahyi esas alan bir dinamizmi önermektedir (Yazıcı, 2008: 115). Burada şöyle bir çözüm önerisinde bulunulabilir: İslâm’da tecdidi savunanlar için problemlerin tek çözüm kaynağı yine İslâm’ın kendisidir. Kur’an’ın öğretileri ve Hz. Peygamber’in Sünneti’nin örnek alınarak toplumun da bu doğrultuda idare edilmesiyle sorunlar çözülebilecektir (Hatiboğlu, 2012: 44) Her

dönemde tecdidi savunanlar dinin/yaşamın ihyası noktasında problemlerle yüzleşmekten kaçınmadan Kur'an'a müracaat edip vahyi merkeze almanın gerekliliğini vurgulamaktadır. Her problem sonrasında tekrar gösterilen bu çabanın, doğrunun yeniden keşfi olduğu bunun da yeni değil, var olanı keşif olduğu ifade edilmektedir (Yazdıçık, 2008: 106-7).

İslâm'ı ve İslâm dünyasını iyi tanıyan Batılı araştırmacılar (Bernard Lewis, Claude Cahen, Albert Hourani, Maxime Rodinson, W. Montgomery Watt gibi uzmanlar) İslâm'ın gelişmeye engel teşkil ettiği iddiasını kabul etmemektedirler. Chicago Üniversitesi'nin önemli tarihçilerinden Marshall G. S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek* isimli eserinin "Dünya Tarihinde İslâm'ın Rolü" adlı bölümünde şunları söylemektedir: "Batılı bilim adamları çoğu kez şu soruyu soruyorlar: Bir zamanlar çok güçlü olan İslâm Dünyası niçin XVII. ve XVIII. yy.'larda Batı'daki gelişmelerin gerisinde kaldı? Bu sorunun cevabı İslâm'ın gelişmeye engel olduğu şeklinde basit bir cevap değildir. Tam aksine, bu sorudan evvel, İslâm Dünyasının bin sene boyunca muazzam bir medeniyeti nasıl gerçekleştirdiği sorusunun cevabını bulmak gerekir." (Ocak, 2007: 45. Krş. Hodgson, 2001: 176-77).

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: İslâm dünyasının içinde bulunduğu durumdan dolayı ortaya çıkan çözüm arayışları içerisinde Batıcılık, Batılılardan ve onlara tümüyle adapte olmak gerektiğini savunanlardan kaynaklanan olumsuzluklardan dolayı İslâm dünyasında rağbet görmemiştir. Bunların tam aksi görüşte olan, gelişmelere kayıtsız kalan grubun tutumu da çözüm değildir. Ortada bir enkaz var ve bunun kaldırılması için herkesin bir şekilde elinden geleni yapması gerekmektedir. Sorunların hasıraltı edilerek önlenemez bir boyuta ulaşması kaçınılmazdır. İslâm dünyasında en çok ilgi gören ve desteklenen görüş, tüm bu gelişmelere kayıtsız kalmayarak İslâm'ın özünde var olan yenilenme ve yenileşme düşüncesinden hareketle aslına sadık kalınarak çağın gereksinimlerine ayak uydurmak, gelişmeleri yakından takip etmek ve her daim ortaya çıkan sorunlara çözüm üretmek, İslâm'ı asr-ı saadet dönemindeki saf ve duru haliyle yaşamak ve bunun için mücadele etmek gerektiği fikridir. Aslında belki Batıların çok uç kesimleri hariç, yukarıda saydığımız grupların hiçbiri bu konuda İslâm'ı sorumlu görmemektedirler. Çünkü ortada Hz. Peygamber, Dört Halife ve Osmanlı gibi Müslümanların zirvede olduğu örnekler vardır.

XIX. yy.'ın sonları ile XX. yy.'ın başlarında İslâm dünyasında tecdid hareketi denildiği zaman ilk akla gelen isimler hiç kuşkusuz Cemaleddin Efgânî (v. 1314/1897), Muhammed Abduh (v. 1323/1905) ve Muhammed Reşid Rızâ'dır (v. 1354/1935). Hayatlarını incelediğimizde de gördüğümüz gibi, Reşid Rızâ, Muhammed Abduh'un, Muhammed Abduh ise Efgânî'nin öğrencisidir. Reşid Rızâ, *el-Urvetü'l-Vüskâ* gazetesi sayesinde Efgânî'nin fikirlerini tanıma fırsatı elde etmiş fakat çok istemesine rağmen Efgânî ile tanışma imkânı bulamamıştır. Konumuz her ne kadar Reşid Rızâ'nın tecdid ve ıslâh algısı olsa da onun düşünce dünyasını daha iyi anlayabilmek için bir nevi yapı taşları olan Efgânî ve Abduh'un bu husustaki görüşlerini anlamamız önem arz etmektedir.

Fikirleri ve Batı emperyalizmine karşı verdiği mücadelesiyle Müslümanları derinden ve çok yönlü etkileyen Efgânî'nin Pan-İslâmcılık, Milliyetçilik, Liberalizm ve hem de köktenci akımlar üzerinde etkisinin görüldüğü ifade edilmektedir (Sönmez, 2002: 164). Efgânî'nin amacı; hem siyasi hem de dini bir görev olarak gördüğü Afganlıları, İranlıları, Kürtleri, Türkleri, Arapları ve Hintleri tek bir çatı altında toplamaktı. En büyük gayesinin ise doğu ve batıdaki tüm Müslümanları tek çatı altında toplayacak büyük bir İslâm devleti kurmak olduğu kaydedilmektedir (Seleş, 2013: 270).

Efgânî hastalığın çözümü için onun iyi teşhis edilmesi, asıl sebeplerinin öğrenilmesi, daha önce böyle bir durumla karşılaşılıp, karşılaşmadığı gibi sorularla iyice araştırılması gerektiğini vurgulamaktadır (Mahzumî Paşa, 2010: 267). Çözüm için bazılarının önerdiği gazete ve modern okul açmak gibi çareleri ümmetin tembelliği ve okumaktan aciz olduğu ve vaktin de kısıtlı olduğu gibi sebeplerle yetersiz görmektedir. Ona göre en etkili çözüm yolu, bid'at ve hurafelerden uzaklaşarak dinin esaslarına dönmek, başlangıçtaki gibi hükümlerini uygulamak, kalpleri temizleyip ahlakı güzelleştirecek vaazlarla halkı irşad etmek, birlik ve beraberliği sağlamak için herşeyiyle gayret etmektir (Efgânî - Abduh, 1987: 87-99; Mahzumî Paşa, 2010: 273-74; Kurbanov, 2011: 310).

Onun düşüncelerinin hareket noktasını şu Ayet-i Kerime oluşturmaktadır (Hourani, 2014: 151): "Şüphesiz ki bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez." (Ra'd 13/11). Ona göre ictihâd kapısı da kapalı değildir. Kur'an'ın prensiplerini zamanlarının sorunlarına göre yeniden uygulamak, insanların hakkı olduğu kadar aynı zamanda görevidir (Hourani, 2014: 151).

Efgânî, Müslüman halkı uyandırmak ve düşüncelerini daha kolay hayata geçirebilmek için 18 Mart 1884'te öğrencisi Muhammed Abduh'la birlikte *el-Urvetü'l-Vüskâ* gazetesini çıkarmıştır. Gazete, 8 ay sonra 18. Sayıyla birlikte kapamıştır. Gazetede işlenen ana konular; (aslında onun tecdid ve ıslâh noktasındaki görüşlerinin hareket noktası) sömürgeci Avrupa Devletleri'ne özellikle İngiltere'ye karşı direnmek, İslâm Birliği, Müslümanların geri kalmalarının nedenleri olarak sıralanabilir (Efgânî - Abduh, 1987: 27-33).

Charles Rizk, Efgânî'nin katkısının ümmet hakkında modern Müslüman düşüncesinde en berrak akıl yürütmeyi sunmak olduğunu ifade etmiştir (Rizk, 1983: 149; Tarık Ramazan, 2005: 68). Olivier Roy da Efgânî'nin mücadelesinin, "yeni bir külliyat geliştirmekten çok, Müslümanları köhnemiş ve köhneleştirici bir bilgilenme sisteminin boyunduruğundan kurtararak halkı ve seçkinleri "bilinçlendirmek" amacıyla siyasal ve kültürel bir hareketliliği canlandırma çabası" olarak değerlendirmektedir. (Roy, 1994: 53).

Bu konuda adından söz ettiren diğer önemli şahsiyet de Muhammed Abduh'tur. Onun eğitim sistemi, ideallerin ve düşüncelerin yeniden canlanması konusunda önemli katkıları olmuştur. En önemli öğrencisi Reşid Rızâ, onun hayatını üç döneme ayırmaktadır. Birincisi, Efgânî'den önceki, Mısır'da taklidci düşünce ve öğretim yöntemleriyle karşılaşması sırasında düşünsel bunalım. İkincisi, Efgânî ile tanışıp, onun rehberliğinde taklidci düşüncelerden kurtulduğu dönem. Üçüncüsü ise, Batı kültürü konusunda bilinçlendiği dönem (Hamid İneyet, 1997: 148). Çünkü bu dönemlerde ıslâh düşüncelerinde değişiklik olmuştur. Mısır'ın İngilizler tarafından işgali ve Mısır'ın Hidivlerinin işgalciler karşısındaki acizliği gibi sebepler ve bu dönemde Cemaleddin Efgânî ile birlikte olması onu siyasal alana çekmiştir (Hamid İneyet, 1997: 143). Bu dönemde devrimci bir siyasi faaliyete önem vermiş, işgal ve istibdat yönetimine son verip, İslâm ülkelerinin bağımsızlığını ve halkın yönetime katılımını sağlayıp, ıslahat çalışmalarına başlamak istemiştir (Karaman, 2012: 135). Paris'teyken bu durumları görüşmek için Londra'ya gitmesi, fakat girişimlerinin sonuçsuz kalması, *el-Urvetü'l-Vüskâ*'nın İngiliz Devleti'nin baskısıyla kapatılması ve bu süreçten sonra hocası Cemaleddin Efgânî'den ayrılması sonucu siyasetten soğumuş ve amaçlarını gerçekleştirmek için siyasal faaliyetlerden umudu kalmayınca eğitim-öğretim işlerine dönmüştür. Bu süreçte Beyrut'ta kaldığı üç yıl boyunca dini ıslâh çalışmaları ile uğraşmıştır (Hamid İneyet, 1997: 143).

Târık Ramâzan'ın ifade ettiği şekliyle Efgânî'nin dini, felsefeyi ve bilimi birleştiren sözlerinin Abduh'un düşünce dünyasında belirgin bir etki bırakıp, ıslahatçı düşüncenin başlangıcının tarzını belirlemiş olsa da (Tarık Ramazan, 2005: 84) bu süreçte Efgânî ve Abduh arasında hedeflerini gerçekleştirme açısından yöntem farkı da açıkça görülmektedir. Efgânî siyasal savaşım, yani Müslümanları baskıcı yönetimlerden ve sömürü egemenliğinden kurtarma yolundaki gayretleri, dini düşüncenin yenileştirilmesi kadar değerli görürken, Abduh, siyasal mücadeleye pek inanmıyordu (Hamid İneyet, 1997: 151). Ona göre sosyal ve siyasal bütün sorunlar eğitim-öğretim ıslâhı ile çözülmeliydi (İşcan, 1998: 63; Tarık Ramazan, 2005: 186).

Mısır'a döndüğünde planları arasında elzem gördüğü toplumun ıslâh çalışması için Hidiv'i ikna ederek Ezher'in öğretim programında birtakım değişiklikler yapmıştır. Örneğin, matematik dersi zorunlu, İslâm Tarihi, Coğrafya ve Kompozisyon dersleri seçmeli dersler haline getirilmiştir (Hamid İneyet, 1997: 145; ayrıca bkz. Ammâra, 1993: III, 193).

Onun İslâmî eğitim idealinin bir kısmı da akla başvurmanın yanında, yabancı unsurların ayıklanmasından oluşmaktadır. Bu da onun İslâm'ın kendi kendine yeteceği inancından kaynaklanmaktadır (Watt, 2016: 85). Abduh'un hedefleri arasında, modern düşünce ile İslâm düşüncesini harmanlayarak arasını uzlaştırmak (Hourani, 2014: 167; ayrıca bkz. Hamid İneyet, 1997: 151), düşünceyi taklid zincirinden kurtarmak, dini ayrılığa düşmeden önce ilk Müslümanların anladıkları şekilde anlamak (Abduh, 1986: 49), İslâm toplumu içerisindeki uçurumu gidermek ve böylece onun ahlaki köklerini güçlendirmek (Hourani, 2014: 162), İslâmî idealleri Batılı modern ve seküler hayatın siyasal, sosyal ve bilimsel meydan okumalarına cevap verebilecek bir şekilde yeniden yorumlamak ve düzenlemek bulunmaktadır (Amır - Shuriye, 2013: 238).

Yeni çıkan gelişmeler karşısında dini hükümleri uygulayabilmek için ictihâdın gerekli olduğunu, yani bağımsız düşünce olmadan bunun mümkün olmayacağını, ictihâd kapısının da kapalı olmadığını ve bu inancın yanlış olduğunu (Hamid İneyet, 1997: 160), Müslümanların durumlarının düzelebilmesi için de yeniden yorumlamanın gerekli olduğunu vurgulamaktadır (Hamid İneyet, 1997: 171).

Muhammed Abduh, dini ıslâh konusunda dört aşamalı bir metoda sahiptir: "Birincisi, Kur'an'a dönmek ve onun eğitimi ile meşgul olmak, böylece din gerçek kaynağına dayanılarak ortaya konacaktır. İkincisi, bid'at ve hurafelerle mücadele etmektir. Üçüncüsü, akıl ile din arasındaki bağları ortaya koymak, aklın dini nasları anlamada hâkimiyetini sağlamaktır. Dördüncüsü ise, çağdaş bilimin müsbet yönleri ile İslâmî nasları bağdaştırmaktır" (İşcan, 1998: 218-19). Dini ıslâhı gerçekleştirme yöntemi ise, selef akidesine dönüş, taklidi red ve çağdaş medeniyet üzerinde düşünmeyi sağlama şeklinde sıralanabilir (İşcan, 1998: 221-56)

Reşid Rızâ, Kalemun gibi gelişmemiş ve insanların sürgüne gönderildiği bir yerde doğmuş olmasına rağmen ailesinin okumuş kimseler olması, küçük yaşta okuduğu Gazzâlî'nin (v. 505/1111) *İhyâsı*, Hüseyin el-Cisr (v. 1327/1909) gibi modern ilimlerle, dini ilimlerin bir arada okutulduğu bir okulun kurucusu hocanın varlığı ve onun görüşleri, o sıralar *el-Urvetü'l-Vüskâ* gazetesiyle tanışması, Muhammed Abduh'un Lübnan'da bulunması sebebiyle onunla görüşme imkânı bulması Reşid Rızâ için bir fırsat olmuştur. Ayrıca

okuduğu Hadis ve Tarih kitapları, İbn Haldûn'un (v. 808/1406) *Mukaddime'si*, Ahmet Cevdet Paşa'nın (v. 1312/1895) *Tarih'i*, Hıristiyan misyonerlerle yaptığı tartışmalar düşünce dünyasını şekillendirmiştir (Kavak, 2011: 97).

Reşid Rızâ ıslâhı, dinî ve ilmî ıslâh, maddî ve siyasi ıslâh olarak sınıflandırmaktadır (Reşid Rızâ, *Menâr*, ts., IV, 681). Ümmetin birliği için Halife'ye öneriler sunduğu makalesinde dört konuda birliği sağlamak gerektiğini vurgulamaktadır: Birincisi, inanç noktasında birlik, ikincisi âdâb birliği, üçüncüsü ahkâm birliği, dördüncüsü ise dil birliğidir. Bunun için de yapılması gerekenler, bid'atleri ve yanlış eğitim ve öğretim faaliyetini yayılmadan önce önlemek, hutbeleri ıslâh etmek ki hutbeler İslâm Dini'nde ibadetin şartlarından olması dolayısıyla önemlidir. Dine da'vet ki bununla kastedilen, dinin aslına davet, iki dünyada huzuru sağlayan iyiliğe, güzel ahlaka ve sâlih amel işlemeye davet, kısaca *emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münkerdir* (Reşid Rızâ, *Menâr*, ts., I, 764, 778).

Reşid Rızâ'ya göre İslâm Birliği'nin iki yönü vardır: Birincisi, İslâm Dini'ne inananları yek vücud oluncaya kadar iman ve kardeşlik bağıyla bağlayan yönü, ikincisi, müslümanı ve gayri müslimi birbirine, herkese eşit hükmolunan şer'î bir adâlet sistemi ile bağlayan yönü (Reşid Rızâ, *Menâr*, ts., II, 326-27; Karaman, 2012: 152). Ona göre müceddidler, insanların dini yaşantılarını yıprattıkları, insanlar arası adâletin yapısını yıktıkları, yeni bir tecdîde (yenilenmeye) ihtiyaç olduğu dönemde gönderilmektedir. Nitekim Ömer b. Abdilaziz (717-720), kavmi Ümeyyeoğullarının yıprandığı, kötüleştiği, bölünüp parça parça olduğu II. yy.'ın, İmam Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), Abbasoğullarının sünnetten uzaklaştığı, fitne çıkarmak ve onu te'vil etmek için Kitab'da bulunan müteşâbih ayetlere tâbi oldukları, Allah'ın sıfatları ve gayb alemi ile ilgili konularda duyularla idrak edilen alem-i şehadetle çelişen bir kıyasla nazari görüşlere göre hükmettikleri III. yy.'ın, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî de (v. 324/935-36) aynı konuların sorun teşkil ettiği IV. yy.'ın, Hucetu'l-İslâm Ebû Hamid el-Gazzâlî (v. 505/1111), felsefecilerin ve Batıniyye zındıklarının kıskırtmalarının çoğaldığı V. yy.'ın sonları ile VI. yy.'ın başlarının, İmam Ebû Muhammed Ali b. Hazm ez-Zâhirî (v. 456/1064), Fikhî konuda Şeriat'ın nasslarından uzaklaşıldığı VI. asrın, Şeyhu'l-İslâm İbn Teymiyye (v. 728/1328) ve öğrencisi İbnu'l-Kayyim (v. 751/1353), felsefi, kelâmî, tasavvufî ve ilhadî bid'atlerle mücadele eden VII. yy.'ın sonları ile VIII. yy.'ın başlarının müceddidleridir. Her yüzyılın sonunda müceddidler ortaya çıkmıştır. Onların tecdîdi, bir bölgeye veya halka yönelik, küçük veya büyük bir konuyla alakalı sınırlı özel bir tecdîddir. Örneğin, Endülüs'te *el-Muvâfakât ve'l-İ'tisâm* müellifi Ebû İshâk eş-Şâtîbî (v. 790/1388), Hindistan'da Şah Velîyullah ed-Dihlevî (v. 1176/1762) ve es-Seyyîd Muhammed Sadîk Hân, Türkiye'de Muhammed b. Pîr Ali el-Birgîvî (v. 981/1573), Necid'de eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb (v. 1206/1792), Yemen'de Makbilî (v. 1108/1696-97), Şevkânî (v. 1250/1834) ve İbnu'l-Vezîr (v. 1147/1735) gibi (Reşid Rızâ, *Menâr*, ts., XXXII, 3).

Reşid Rızâ İslâm dünyasının ihtiyacı olan tecdîdi şöyle tarif etmektedir: "İslâm Dünyası'nın iktisadi, askeri ve siyasi anlamda yükselebilmesi için Japonya gibi bağımsız bir tecdîde ihtiyacı vardır. Bizim zirâi, sanayi ve ticari servetimiz buna müsaittir. Böylece aziz bir ümmet ve güçlü bir devlet olabiliriz. Osmanlı Devleti ve Mısır gibi taklîdi bir tecdîde ihtiyacımız yoktur (Reşid Rızâ, *Menâr*, ts., XXXI, 771-72). Bizim eski ile yeniyi bir arada bulunduracak övgüye layık, iyi bir tecdîde ve medeniyet sahasında Muhammed Ali el-Kebîr ve İlim ve Hikmet sahasında Muhammed Abdüh ve Cemaleddin Efgânî gibi müceddidlere ihtiyacımız var (Reşid Rızâ, *Menâr*, ts., XXXI, 772). İslâm ümmetinin (halklarının) ıslâhı ancak dini ve dünyevi tecdîdin birlikte olmasıyla mümkün olacaktır." (Reşid Rızâ, *Menâr*, ts., XXXII, 15).

Reşid Rızâ'ya göre Nübüvvet döneminin üzerinden uzunca bir zaman geçmesiyle birlikte, insanların kalplerinde vahyin tesirinin azalması, Rabbinin emrinden sapmaları, Kitab'ı kendi heva ve heveslerine göre te'vil etmeleri sonucunda, nebevî hidayet yöntemini canlandırmak için Allah'ın yaratılmışlar üzerinde hüccetleri olan, yeryüzünde zâlimlerin ifsadını ıslâh edecek peygamber varisleri muslih imamlar ve müceddidler göndermekle Allah, onlara ihsanda bulunmuştur. Uzunca bir zaman geçmesinden dolayı kalplerin katılaştığı, insanların rabbinin emrinden uzaklaştığı bir dönemde (*insanların peygamberlerden sonra Allah'a karşı bir bahaneleri olmasın diye* [Nisâ 4/165]) nebîlerin sonuncusu ve muslihlerin İmamı Peygamberimiz Muhammed (sav): "Allah'ın her yüzyılın başında bu ümmete dinî işlerini yenileyecek bir müceddid göndereceğini" (Ebû Dâvûd, "Melâhim", 1) bize müjdelemiştir (Reşid Rızâ, *Menâr*, ts., XXXII, 2-3). Ona göre *Tecdîd Hadisi* diye meşhur olmuş hadiste kastedilen dini tecdîddir.¹⁵ Yani dinin hidayetinin, hak ve hakikatının beyanı, insanların bid'at ve aşırılıklardan sakındırılmaları ve dinin ikamesi, yeniden canlandırılması noktasındaki ilgisizliğin önlenmesi, dinin şeriatında var olan, yaratılmışların maslahatının, toplumsal ve kültürel kanunların gözetilmesi anlamında tecdîddir. Reşid Rızâ bu konuda kendisini dinî,

¹⁵ Ahmed b. Hanbel'in de hadisi Yüce Allah'ın her yüzyılın başında insanlara sünnetleri öğretecek ve Hz. Peygamber (sav) adına yalan söylemeyi önleyecek müceddid göndereceği şeklinde değerlendirmesi ve bu noktada I. yy.'ın başında Ömer b. Abdülaziz'i, II. yy.'ın başında ise İmam Şâfi'i'yi müceddid olarak ifade etmesi, onun da bunu dini tecdîd olarak kabul ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Bkz. İbn Hacer (1986). *Tevâlî't-Te'sîs*: 48; Ertürk (1996). 61.

medenî tecdidin davetçisi, eskiden beri taklid ve tutuculuğun (faydasız ve zararlı olduğunu ısrarla vurgulayan) mücâhid bir düşmanı olarak görmektedir (Reşîd Rızâ, *Menâr*, ts., XXX, 116-17).

Reşîd Rızâ, İslâmî islâha davetin din işlerinde rivâyet ve dirâyet açısından, amelî konuda ne eksik ne fazla olacak şekilde Selef-i Sâlihîn'in çoğunluğunun tâbi olduğu esaslar üzerine kurulması gerektiğini vurgulamaktadır. Reşîd Rızâ'ya göre selefe tâbi olmak demek, Kitab ve sünnetin yol göstericiliğine tâbi olmak demektir. Selefin hayatına bakıldığında onlar, ülkeler fethetmişler, devletler ve uzak diyarlarda şehirler kurmuşlar, kendisiyle amel edilen teknikleri ve ilimleri tedvin etmişlerdir. Bu konuda Mâlik b. Enes'i (v. 179/795) örnek verdikten sonra şu ayetle makaleyi bitirmektedir (Reşîd Rızâ, *Menâr*, ts., XXII, 185): "...Kim Allah'a sınıksız bağlanırsa, kesinlikle o, doğru yola iletilmiştir." (Âl-i İmrân 3/101).

Reşîd Rızâ'nın hem gelenekten kaynaklanan metodolojiye sahip çıkararak hem de çağın ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak icthâda ve yeniliğe büyük önem verdiği ifade edilmektedir. Bu sebeple de onun temel inanç ve ibadet esasları dışındaki konularda aklı ve ilmî izahlara girmekten kaçınmadığı, hâkim ilim anlayışını aynen devam ettirmek isteyen medrese mensuplarını da eleştirdiği kaydedilmektedir. Bunun yanında İslâmî ilimleri tamamen devre dışı bırakmak isteyen Batı yanlısı aydınlarla da her ortamda mücadele ettiği nakledilmektedir (Özervarlı, 2008: XXXV, 15). O, Batı'nın laiklik ve milliyetçilik düşüncelerinin benimsenmesi fikrini tehlikeli bulurken, İslâm'ın özüne dönüşün Müslümanları hakettiği konuma getireceğini savunmaktaydı. Bu noktada Efgânî ve Abduh'tan daha muhafazakâr olduğu¹⁶ ifade edilmektedir (Milton-Edwards, 2005: 23). Reşîd Rızâ'nın gerek İslâm birliği için geliştirmiş olduğu yeni bir *ehlul-hâl ve'l-akd (ulu'l-emr)* projesi ve gerekse bu projeyi hayata geçirebilmek için eğitim kurumunun önemine binaen açmayı planladığı *Davet ve İrşâd Enstitüsü*, onun düşünce yapısında siyasi yönden Efgânî'nin, eğitim yönünden de Muhammed Abduh'un izlerinin görülmesi açısından önemlidir.

Sonuç

XIX. yy.'ın sonları ile XX. yy.'ın başlarında Batı'nın her alanda gözle görülür yükselişi karşısında Müslümanların kendini sorguladığı, çağa ayak uydurabilmek için çözüm aradığı bir dönemde mücadelesi ve görüşleriyle dikkat çeken isimlerden birisi de hiç kuşkusuz Reşîd Rızâ'dır. Reşîd Rızâ, çok gelişmemiş bir yerde doğmuş olmasına rağmen okumuş ve kültürlü bir aileye sahip olması, dönemin modern ilimlerde uzman hocası Hüseyin el-Cisr'den (v. 1327/1909) dersler alması ve önemli eserleri okuması, o sıralarda orada bulunan Muhammed Abduh'la tanışıp görüşme fırsatı bulması, onun çok yönlü bir fikri yapıya sahip olmasına zemin hazırlayan faktörlerdir. Daha küçük yaşlardan itibaren ilme düşkün olan Reşîd Rızâ, kitaplarını yayınlatabilmek için evini bile rehin etmekten kaçınmayan fedakâr bir düşünce adamıdır. Fikirlerini hayata geçirebilmek için bir dergiye ihtiyaç bulunduğunu düşünen Reşîd Rızâ'nın, *el-Menâr* ismini verdiği dergisini, (teknik imkânların daha gelişmiş olmasına rağmen bir derginin ortalama ömrünün çok uzun sürmediği günümüzde) o günün şartları dikkate alındığında otuz altı sene düzenli olarak çıkarmaya muvaffak olması takdire şayan bir durumdur. *Menâr Dergisi* onun düşüncelerini İslâm dünyasına ulaştırdığı bir vasıta olmuştur. Aynı zamanda eserlerini önce dergide tefrika etmiş, daha sonra müstakil olarak neşretmiştir.

Reşîd Rızâ, İslâmî ilimlerin tümüne karşı ilgili ve bilgi sahibi, öğrenen, okuyan ve yazan, çok yönlü, dünya çapında tanınan bir âlimdir. Yazmış olduğu eserler, çeşitli konularda verdiği fetvalar, yazdığı makaleler ve dünyanın çeşitli yerlerinden birçok konuda kendisine sorular sorulması bunu açık bir şekilde göstermektedir. Kaleme aldığı yazıları ve eserleri dikkate alındığında onun neredeyse tüm İslâmî ilimlerde söz söylemiş, döneminin sorunlarıyla yakından ilgilenen, onlara çözüm yolları arayan, eserleri farklı dillere çevrilen çok yönlü bir âlim olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Dünyanın değişik yerlerinden kendisine fetva yöneltilmesi de o dönemde İslâm dünyasında görüşlerine değer verilen bir âlim olduğunu göstermesi açısından kayda değerdir.

Hayatta olduğu müddetçe en büyük amacının İslâm birliğini sağlamak olduğunu söyleyebileceğimiz Reşîd Rızâ, Müslümanların içinde bulunduğu durumdan kurtulmalarının ancak bid'at ve hurafelerden arınarak dinin özüne, en saf haline dönmeleriyle mümkün olacağını düşünmektedir. Bunun için de ilk üç nesil olan Selef-i Salihîn'i örnek vermektedir. Bu noktada Müslümanların içindeki güç kendilerine yeterli olacaktır. Batıya veya dışarıdan bir çözüm arayışına ihtiyaçları yoktur. Şunu belirtmek gerekir ki özellikle İslâm dünyasının içinde bulunduğu sıkıntılı durumlarda Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) ve İbn Teymiyye (v. 728/1328) örneğinde olduğu gibi bid'at ve hurafelerden temizlenip öze dönülmesi gerektiğiyle ilgili selefi anlayış hep kendini göstermiştir. Reşîd Rızâ ve temsil ettiği akım, bid'at ve hurafelerden temizlenerek Kur'an ve hadisi referans alıp dinin özüne dönmeye yönelik fikirleriyle klasik

¹⁶ Henri Laoust da Efgânî'nin devrimci, Abduh'un ondan daha ılımlı, öğrencisi Reşîd Rızâ'nın ise neredeyse muhafazakâr biri olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Laoust (1983), s. 395 (185).

selefi anlayışa benzerlik arzetsede meselelerin çözümünde akli da ön plana alan farklı çözüm yolları ile onlardan ayrılmaktadır. Bu yüzden bu akıma *neo-selefilik* (*yeni selefilik*) denilmiştir. (Roy, 1994: 51; Şahin, 1995: III, 464; Uludağ, 2015: 31; Öztürk, 2014: 278-79) Şunu da ifade etmek gerekir ki Reşid Rızâ, hocası Abdüh'a göre selefi yönü daha ağır basan bir kişidir. Muhammed Abdüh'ta akli durum daha belirgindir. Özellikle hocasının vefatından sonra Reşid Rızâ'da selefi yön daha ön plana çıkmıştır.

Onun düşünce dünyasının şekillenmesinde yapı taşları olan Efgânî siyasi ıslâhın, Abdüh da eğitime yönelik ıslâhın önemini vurgularken, Reşid Rızâ'da ikisinin de harmanlanması şeklinde hem siyasi ve hem de eğitime yönelik ıslâhın ön plana çıktığı görülmektedir. Onun *ehlu'l-hâl ve'l-akd'a* yönelik girişimlerini hayata geçirebilmek için açtığı *Davet ve İrşâd Enstitüsü* de bu durumu ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdüh, Muhammed (1986). *Tevhid Risalesi*. çev. Sabri Hizmetli, Ankara: Fecr Yayınları.
- el-Adevî, İbrahim Ahmed (ts.). *Reşid Rıza el-İmâmü'l-Mücâhid*. Kahire: el-Müessesetü'l-Misriyyetü'l-Âmme.
- Ammâra, Muhammed (1993). *el-A'mâlü'l-Kâmiletü'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abdüh*. I-V. Beyrut - Kahire, Dâru's-Şurûk.
- A.N. Amır - A. O. Şuriye, A. F. İsmail (2013). Muhammed Abdüh'un Moderniteye Katkısı. çev. Osman Şahin, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/2, ss. 223-241.
- Dernika, Muhammed Ahmed (1986). *es-Seyyid Muhammed Reşid Rıza, İslâhâtuhü'l-İctimâiyye ve'd-Dîniyye*. Lübnan: Müessesetü'r-Risâle - Dâru'l-İman.
- Ebü Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi, (2013). *es-Sünen*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Efgânî, Cemaleddin - Abdüh, Muhammed (1987). *el-Uroetü'l-Vüskâ*. çev. İbrahim Aydın. İstanbul: Bir Yayıncılık.
- el-Emîr Şekîb Arslan (1937). *es-Seyyid Reşid Rıza ev İhâu Erbâine Sene*. Dimeşk: Matbaatü İbn Zeydün.
- Ertürk, Mustafa (1996) Gelenek ve Yenileşme Açısından Tecdid Hadisi Hakkında Değerlendirme. *İslâm Gelenek ve Yenileşme*, 1. Uluslararası Kutlu Doğum İlmî Toplantısı, (İstanbul, Nisan 22-23 1996), ss. 57-63. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Esen, Muammer (2009). Dini Düşüncede Tecdid. *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 7/2, ss. 39-52.
- el-Firûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Ya'kub (2015). *el-Kamûsu'l-Muhîd*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Görgün, İhsayin (2011). Tecdid. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XL, ss. 234-39. İstanbul: TDV Yayınları.
- Hamid İnayet (1997). *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*. çev. Hicabi Kurlangıç. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2. Baskı.
- Hatiboğlu, İbrahim (2012). *İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Baskı.
- Hodgson, Marshall G. S. (2001). *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*. çev. Ahmet Kanlıdere - Ahmet Aydoğan. İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Hourani, Albert (2014). *Çağdaş Arap Düşüncesi*. çev. Latif Boyacı - Hüseyin Yılmaz, İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Baskı.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed (1986). *Tevâli't-Te'sîs li-Meâlî Muhammed b. İdrîs*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ts.), *Lisânu'l-Arab*, I-XV. Beyrut: Dâru Sâdir.
- İşcan, M. Zeki (1998). *Muhammed Abdüh'un Dini ve Siyasi Görüşleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Baskı.
- Karaman, Hayreddin (2012). *Gerçek İslam'da Birlik*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Baskı.
- Kavak, Özgür (2011). *Modern İslam Hukuk Düşüncesi -Reşid Rıza Örneği-*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kavas, Ahmet (2003). Laoust, M. Henri, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, ss. 102-103. İstanbul: TDV Yayınları.
- Kurbanov, Şamil (2011). *Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası*, çev. Sevinç Ahundova. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Laoust, Henri (1983). *Pluralismes Dans L'Islam*, Paris: Geuthner.
- el-Mâlik Enver Abd (1971). *Çağdaş Arap Düşüncesi: Bağımsızlık Sosyalizm, (Müslüman Kardeşlerden Marksizm'e Kadar)*. çev. Adnan Cemgil. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınları.
- Menube Burhânî (2010). *el-Fikru'l-Makâsîdî inde Muhammed Reşid Rıza*. Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- Milton-Edwards, Beverley (2005). *Islamic Fundamentalism Since 1945*. ed. Eric J. Evans and Ruth Henig. London and New York: Routledge.
- Muhammed Mahzumî Paşa (2010). *Cemaleddin Afgani'nin Hatıraları*. çev. Adem Yerinde. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Baskı.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2007). "İslami Bilimler ve Modernleşme Sorunu", *Türk Bilim Adamlarının Bakış Açısından İslam ve Modernite, (Bilkent Üniversitesi 2003-2004)*. der. Gönül Pultar, ss. 37-60. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Özervarlı, M. Sait (2008). Reşid Rızâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, ss. 14-18. İstanbul: TDV Yayınları.
- Öztürk, Mustafa (2014). *Tefsîr Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Baskı.
- Ramazânî, Muhammed b. Ramazân (2003). *Ârâu Muhammed Reşid Rıza fi Kadâya's-Sünneti'n-Nebeviyye*. Riyad: Mektebetü Mecelletü'l-Beyân.
- Redhouse Sözlüğü (2013). *İngilizce-Türkçe*. ed. Robert Avery. İstanbul: Redhouse Yayınları, 44. Baskı.
- Reşid Rızâ, Muhammed (ts.). *Mecelletü'l-Menâr*. I-XXXV. Kahire: Dâru'l-Harameyn.
- (ts.). *Akâdetü's-Salb ve'l-Fidâ*. Kahire: Matbaatü'l-Menâr.
- (ts.). *İncilu Barnaba*. Kahire: Dâru'l-Beşir.
- (1947). *es-Sünne ve's-Şia (el-Vehhâbiyye ve'r-Râfıza)*. I-II. Kahire: Dâru'l-Menâr. 2. Baskı.
- (1956). *Yusru'l-İslâm ve Usûlü't-Teşrii'l-Âmm*. Kahire: Matbaatü'l-Menâr. 2. Baskı.
- (1979). *Rahelâtu'l-İmâm Muhammed Reşid Rızâ*. thk. Yûsuf İbîş. Beyrut: Dâru'l-Arabî.
- (1984). *Nidâun li'l-Cinsi'l-Latif (Hukuku'n-Nisa fi'l-İslâm)*. thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî.
- (1990). *Tefsîru'l-Menâr*. I-XII. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme.
- (2005). *Fetâva'l-İmâm Muhammed Reşid Rızâ I-VI*. der. Dr. Selâhaddin el-Munecid - Yûsuf K. Hûrî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Cedid.
- (2006). *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm eş-Şeyh Muhammed Abdüh*. I-III. Mısır: Dâru'l-Fadile.
- (2007). *el-Menâr ve'l-Ezher*. Amerika: Dâru'l-Menâr.
- (2008). *Muhâverâtu'l-Muslih ve'l-Mukallid ve'l-Vahdetü'l-İslamiyye*. Kahire - Amerika: Dâru'n-Neşr li'l-Câmiât - Dâru'l-Menâr.
- (2008). *er-Ribâ ve'l-Mu'amelâtu fi'l-İslâm*. thk. Muhammed Behçet el-Baytâr. Kahire - Amerika: Dâru'n-Neşri li'l-Câmiât - Dâru'l-Menâr.
- (2009). *Şubuhâtu'n-Nasârâ ve Hucecu'l-İslâm*. Kahire - Amerika: Dâru'n-Neşri li'l-Câmiât - Dâru'l-Menâr.

- (2009). *Menâsiku'l-Hacc, Ahkâmuhu ve Hukmuhu*. Kahire - Amerika: Dâru'n-Neşri li'l-Câmiât - Dâru'l-Menâr.
- (2015) *el-Vahyu'l-Muhammedî*. Kahire: Vizâretü'l-Evkâf.
- (2010) *Hilafet -En Büyük Önderlik-*. çev. Mehmet Çelen. İstanbul: Mana Yayınları.
- Rizk, Charles (1983). *Entre l'Islam et l'Arabisme, Les Arabes jusqu'en 1945*. Paris: Albin Michel.
- Roy, Oliver (1994). *Siyasal İslamın İflassı*. çev. Cüneyt Akalın. İstanbul: Metis Yayınları.
- Seleş, Ali (2013). *Cemaleddin Efgânî*. çev. Mehmet Çelen. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Shahin, Emad Eldin (1995). Salafiyah. *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, I-VI, ed. John L. Esposito, New York: Oxford University.
- Sıddıki, Mazharuddin (1990). *İslâm Dünyasında Modernist Düşünce*. çev. Murat Fırat - Göksel Korkmaz. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Sönmez, Mustafa (2002). İslâm Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyât Tetkikleri Dergisi*, sayı 18, ss. 147-172.
- Subaşı, Necdet (2003). "İhya", "Tecdit" ve "İslah"ın Modern Kullanımları. *"Tezkire", Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi*, Sayı 33, ss. 130-153.
- es-Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (2004). *el-Câmiu's-Sağîr fi Ehâdisi'l-Beşîr ve'n-Nezîr*. I-II. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- eş-Şevâbîke, Ahmed Fehd Berekât (1989). *Muhammed Reşîd Rızâ ve Devruhu fi Hayati'l-Fikriyyeti ve's-Siyâsiyyeti*. Amman: Dâru Ammâr.
- eş-Şerebâsî, Ahmed (1970). *Reşîd Rızâ Sâhibü'l-Menâr, asruhu ve hayatuhu ve mesâdirü sekâfetihi*. Kahire: el-Meclisü'l-A'la li's-Şuûni'l-İslâmiyye.
- Tarık Ramazan (2005). *İslâmî Yenilenmenin Kökenleri - Afgânî'den, el-Bennâ'ya Kadar İslâm İslahâtçılığı*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Anka Yayınları.
- Uludağ, Süleyman (2015). *İslâm Düşüncesinin Yapısı Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 9. Baskı.
- Watt, W. Montgomery (2016). *İslami Hareketler ve Modernlik*. çev. Turan Koç. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Yazççek, Ramazan (2008). Din, Tecdid ve Reform Kavramları Üzerine Mülâhazalar. *Milel ve Nihal Dergisi*, 5/2, ss. 103-127.
- el-Yemânî el-Fahrânî (2013). *Canibu'l-İlâhî fi Fikri Muhammed Reşid Rıza*. Kahire: Mektebetü Medbûlî.